

ISSN (E) - 2181-1334

Volume 1, Issue 2, August 2020

ILMIY-USLUBIY JURNALI

**НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

**SCIENTIFIC-METHODICAL
JOURNAL**

UZACADEMIA

“БОБУРНОМА” ТУРКЧА МАТНИДА МУҚОБИЛИГА АЛМАШТИРИЛГАН ФРАЗЕМАЛАР

Муҳаммадиева Дилафруз

d.muhammadiyeva@ mail.ru

Алишер Навоий номидаги Тошкент

давлат ўзбек тили ва адабиёти

университети таянч докторанти.

Аннотация: “Бобурнома” жаҳон турколог олимлари яқдиллик билан айтишганидек, қомусий асар ҳисобланади. Ундан барча соҳа олимлари ўзларига тегишли маълумотни топишлари мумкин. Шу боисдан ҳам бу асар дунёнинг йигирмага яқин тилларига таржима қилинган. Ҳатто баъзи тилларда бир нечта таржима вариантлари мавжуд. Турк тилига қилинган таржима ҳам мана шундай муваффақиятли таржималардан бири ҳисобланади. Бундай таржималарни асл нусха билан қиёслаб ўрганиш давр талабидир. Ушбу мақолада “Бобурнома”да қўлланган фраземалар семантик жиҳатдан таснифланган ҳамда уларнинг туркча таржимада ифодаланиши таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: “Бобурнома”, таржима, парема, фразема, семантик, ибора, лексик бирлик, сема.

Abstract: "Baburnome" is an encyclopedic work, as unanimously said by world Turkologists. From it, all scientists in the field can find information that is relevant to them. That is why this work has been translated into about twenty languages of the world. Even some languages have multiple translation options. The Turkish translation is one of such successful translations. It is a requirement of the time to compare such translations with the original. In this article, the phrases used in "Baburnome" are semantically classified and their expression in the Turkish translation is analyzed.

Keywords: “Baburnome”, Parema, Phrasema, Semantic, Lexical, Sema, Translation, Unit.

Фразеологизмлар таржима қилинар экан, таржима тилида аслиятдаги фразеологизмларнинг барчасига муқобил вариант топилмаслиги аниқ. Бинобарин, муқобили топилмаган фразеологизмни таржима қилишда ҳар бир ҳолатда таржимон алоҳида йўл тутиши керак бўлади. Таржима жараёнида бир тилнинг материали ўрнини бошқа тил материали эгаллайди,

бинобарин, тилга алоқадор барча бадий воситаларни таржимоннинг ўзи, ўз она тилида, янгидан яратади. Таржима қилишдан мақсад асл нусхани (ахборот) эгаллаш, сақлаш ва етказишдир, лекин ўз прототипига эга бўлмаган янги асар яратишдан иборат эмас; таржиманинг мақсади қайта яратишдир.

«Бобурнома» туркча таржимасида фраземаларнинг аксарият қисми бошқа воситалар ёрдамида ифодаланган. Бунинг бир неча сабаби бўлиши мумкин. Улардан бири шу фраземани ифодаловчи муқобил birlik замонавий турк тилида топилмаган бўлиши мумкин, ёки бошқа воситалар ёрдамида таржима қилинганда маъно янада тушунарлироқ бўлган бўлиши мумкин. Амалиётда бундай ҳодисалар кўплаб учрайди. Таржимашунос Ғ.Саломов таржима жараёни ҳақида шундай деган эди: Дуруст таржимада асл нусханнинг формал мантикий-грамматик кўрсаткичлари, сўз бирикмаларининг категориал белгилари, тур, туе, майл, жинс кўрсаткичлари эмас, балки улар воситасида ифодаланган фикр, маъно етакчилик қилади. Зеро бунда муайян сўз туркумлари ёки гап бўлаклари тамомила бўлак грамматик унсурлар, категориялар билан ифодаланиши ҳам мумкин[3.123]. Шу фикрдан келиб чиққан ҳолда таржимада фраземаларнинг бошқа воситалар билан алмаштириб ифодалаш, агар у маънога путур етказмаса, салбий ҳолат эмас деб баҳолаймиз.

«Бобурнома» туркча таржимасида бошқа воситалар билан ифодаланган фраземаларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- Фраземанинг маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланган.
- Фразема кўшма сўз билан ифодаланган.
- Фразема содда сўз билан ифодаланган.

Фраземанинг маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланганда ундаги мажозийлик йўқолиб, бирикмадан англашилаётган маъно тўғридан-тўғри ифодаланади.

-кўз *etar* фраземаси *gözle görünür* тарзида таржима қилинади.

Кун туш бор эдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима йилтираб кўринади»[1.99].

Öğle vakti gelmişti; gözle görünür bir yerde bir at üzerinde bir şey parlıyordu. [6.124].

Бу ерда *кўз етар ерда* фраземаси *gözle görünür* (кўз билан кўрадиган) сўз бирикмаси билан таржима қилинган. Фраземада кўз компоненти сақланган, фақат грамматик категорияларгина алмашган, холос.

Иликка тушкан навкарларнинг тамом бўйнига урдурди. [1.57].

Eser düşen adamlarının hepsinin başlarını kestirdi. [6.43].

Бу ерда *иликка тушкан* ибораси *eser düşen* (*асир тушган*) тарзида таржима қилинган. *Иликка тушкан* фраземаси шу маънони берувчи *асир тушиши* бирикмаси билан алмаштирилган ва бу асарнинг тушунарлилигини таъминлаган. Айтиб ўтиш лозимки, *асир тушиши* бирикмаси ўзбекча тарихий манбаларда ҳам кўп учрайди.

«Бобурнома»нинг дастлабки саҳифаларида Бобур мирзо Хўжанд шаҳрига таъриф бераётиб табиатига тўхталади, ҳавосининг рутубатлилигини ва безгак касаллиги кўп учраши ҳақида ёзади. Ана шу ўринда қуйидагилар жумлани келтирилади:

Андоқ ривоят қилурларким, чумчуқ безгак бўлгондур [1.36].

Ушбу матндаги *чумчуқ безгак* фраземаси маъносини англаш ва таржимада ифодалаш ҳақида бир неча тадқиқот ишларида сўз боради. Асарнинг ҳозирги ўзбек тилига қилинган табдилида бу жумла *Шундай ривоят қиладиларки, ҳатто чумчуқ ҳам безгакка чалинган экан*[2.36],-дея талқин қилинади. З.Тешабоева ўз ишида бу фраземанинг тушунилиши ва таржима қилиниши ҳақида ёзади: «Лейден-Эрскин об-ҳавога ва фаслга эътибор қаратади(*Ҳавоси гайриоддий ва кузда безгак кўп тарқалади*), С.Бевереж эса *чумчуқ худди одамдек иситмалаб қолган*, дея таржимани жонлантиради. В.Текстон *ўша рутубатли ҳаво ҳатто чумчуқларга ҳам таъсир қилади*, дея ўз вариантини акс эттиради»[4.107].

Кўриниб турибдики, *безгак* сўзининг *чумчуқ* билан бирикуви ҳар хил талқинларга сабаб бўлган. Одатда хайвон ва паррандаларга оид касалликлар тўғрисида маълумотга эга эмасмиз, фақат кейинги йиллардагина *парранда гриппи* номли қушларга хос касаллик номи ҳақида гапирилмоқда, инсонларга хос касалликларнинг хайвонларда кузатилиши ҳақида фикр юритиш, айниқса, Бобур даври учун ажабланарли ҳол. Шундан келиб чиқиб таржимонлар ўзларича жумлани ёритишга ҳаракат қилганлар.

Чумчуқ безгак фраземаси турк тилига *serçe bila sitma tutarmış* тарзида таржима қилинган.

Rivayete göre, serçe bila sitma tutarmış(s.з). –Ривоятга кўра, чумчуқ ҳам безгак бўлар эмиш.

Таржимадаги *serçe* сўзи «чумчуқ» маъносини, *sitma* «безгак касаллиги» маъносини англатади, демакки, туркча таржимада Бобур айтмоқчи бўлган фикр тўғри талқин қилинган.

Бобурнинг Шайбонийхон билан уруши саҳналари ёритилган 906-йил воқеаларида шундай жумла бор:

Тонгласига Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўрганни беркитмакка ўлук-тирикни қўрган ичида кўрмакка қўйдук [1.84].

Ушбу гапда *сўз тегар* фраземаси беклардан қуйи лавозимда, аммо муҳим вазифаларни бажарувчи шахс (изоҳ бизники-М.Д.)¹²³ маъносини ифодалайди, яъни *Эрталаб Хожа Абулмакорим, Қосимбек, ҳамма беклар ва муҳим вазифа бажарувчи йигитларни чақириб машварат қилиб...*

«Бобурнома»нинг туркча таржимасида *сўз тегар* фраземаси *müşaverete iştirak edebilecek* –мажлисда қатнаша оладиган тарзида таржима қилинган.

Ertesi sabah Hoja Ebülmekarim'i, Kasım Bey'i, bütünbeyler ve içkileri va müşavereye iştirak edebilecek yigitleri davet edip, müşavereettik ve kurganı tahkim

¹²³Сўз *тегар* фраземаси ҳақида Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати(1984)да ҳам, ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати(1978)да ҳам, Бобурнома табдили(2008)да ҳам ҳеч бир изоҳ учратмадик, шунинг учун ўзимиз изоҳлашга ҳаракат қилдик.

ederek, hayat ve ölümü kurgan içinde görmeğe karar verdik [6.95], - эртаси эрталаб Хожса Абулмакорим, Қосимбек, барча беклар ва ичкилар ва мажлисда қатнаша олувчи йигитларни чақириб машварат ўтказдик, қўргонни беркитиб, ҳаёт ва ўлимни қўргон ичида кўрмоққа қарор қилдик (таржима бизники-М.Д.).

Бизнингча, сўз *тегар* фраземасининг туркча таржимаси – *müşaverete iştirak edebilecek* бирикмаси ҳам асл маънога яқин, фикрни тўғри ифодалаган. Муҳим вазифаларни бажарадиган йигит мажлисларда доимо қатнашиш ҳуқуқига эга бўлиши мантиққа зид эмас.

Бобур Хусайн Бойқарога таъриф берганда унинг қизи Султонбегим ҳақида ҳам бироз маълумот бериб ўтади. Султонбегимнинг гапга чечанлигини *сўзга мунги йўқ* фраземаси билан ифодалайди. Бу фразема туркча таржимада *Serbest konuşurdu-эркин сўзлашарди* шаклида ўгирилади.

Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди [1.130].

Sok söz bilir ve serbest konuşurdu [6.182]. –Кўп сўз билар ва эркин гаплашарди.

Serbest konuşurdu сўз бирикмаси *ганга чечан эди* фраземасининг маъносини тўлиқ ифодалай олмайди, *эркин гаплашиш* бу гапга чечанлик эмас.

«Бобурнома» реал тасвирларга асосланган, унда бадий баландпарвозлик, жимжимадор ташбеҳлар деярли ишлатилмайди. Аммо муаллиф табиий ҳолатларга нисбатан жуда чиройли ўхшатишлар қиладики, бу унинг табиатидаги образли фикрлашнинг намунаси дейиш мумкин. Асарда *офтоб ўлтурур* фраземаси кун тушдан оған пайтни ифодалайди, яъни қуёш тик ҳолатдан «ўтирган» пайтини англатади.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқда бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон-ўққим, офтоб ўлтутур чоғ эди, Маргинонга илғор тариқа била мутаважжсиҳ бўлдим [1.67].

Böyle şaşkın bir halde bulunduğum bir sırada, bu haberin gelmesi üzerine, hiç andişe ve tevakkuf etmeden, gün batarken, çabuk yürüseyle, derhal Merginan'a doğruhareket ettim [6.63].

Бу гўзал ибора турк тилига *gün batarken* – кун ботар пайт тарзида ифодаланади, бизнингча, бу ерда образлилик йўқолиб, ўрнига оддий хабар мазмунини берган.

Булардан ташқари, *оламдин нақл қилди–dünyayı terk etti, ёқа ерда улгайган– taşrada büyüdüğü, машвиш берди – müşkilat çektirdi, бисёр тараққий устида – fevkalade iyi gidiyordu, элга санг кўнурмоқ – başkalarına taş atmak, илиги ёмон эмас – fena değildi, ёмон маош қилмоқ – fena tuamele etmiş, отга бўғуз бер – yem verdikfen, қабал топтми – muhasere altında kaldı, яхши кўрди – iyi kabul etti, урушга топтми – harbe sürükledi, шойиуста хизмат – yararlar gösterdiği, таскин берилгай– nihayet verilmesi* каби фраземалар маъноси ҳам сўз бирикмаси орқали ифодаланган.

2. Фразема маъноси қўшма сўз билан ифодаланган.

Фраземалардан бир туркуми таржимада қўшма сўзлар билан ифодаланади. *Орага солди– teklif etti, сўзни мунга қўюб – karar verip, илик қўшмоқ–hücum etmeği, оламдин борди –vefat etti, таъзият тутқон- matem tuttu* кабилар шулар жумласидандир.

Асарнинг барча лексик-грамматик шаклий аломатларини оқизмай-томизмай кўчиришни талаб қилиш, шубҳасиз, формализмга олиб келади ва бу реалистик таржима принципига, унинг руҳига бус-бутун ёт. Лекин ана шу шакл хусусиятлари замирида ўз ифодасини топган услуб нафосати, манзаранинг яхлитлиги ва баён қилинаётган фикрнинг салмоғини бериш таржиманинг асосий вазифаларидан биридир[3.146].

3. Фразема йўқолиб, унинг маъноси содда сўз билан ифодаланган.

Фразема бир сўз билан ифодаланганда, унинг шакли бутунлай ўзганиб, фақат англатувчи маъносигина қолади. Бундай ҳолатда бадий асардаги образлилик, жозибадорлик бирмунча хиралашади, ўрнини маънодаги соддалашиш эгаллайди.

Ўйга қўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлгай [1.87].

Öküze bakın, ne der; yolın nereye çıkacağı malum oluncaya kadar yürü[6.101].

Бу ўринда «қўз солинг» ибораси «bakın»(боқинг, қаранг) сўзи билан ифодаланган. Бу билан матндан ифодаланаётган маъно соддалашган.

Таржимоннинг ижодий индивидуал хислатлари, хусусиятлари у таржима қилаётган асар матнига ҳам ўтади. У таржима қилаётган матн шу хусусиятларнинг тўла ва ҳар томонлама таъсирида бўлади. Таржима матнининг ширадорлиги, жозибаси, худди оригинал каби ўқилиши мана шу ижодий индивидуалликдан бўлади[5.23]. Таржимоннинг ижодий ёндашуви асардаги бирор бадиий воситани ўзгартиришга тўғри келса, у шу вазиятдан моҳирона чиқиб кетиш йўлини топа олиши лозим. Қуйидаги мисолларда ана шундай ижодий топқирликни кўришимиз мумкин.

Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунқур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. [1.56].

O gün bazı içki beyler hiyaban başında Baysungur Mirza'nın adamları ile çarpıştılar.[6.41.] –Ўша кун баъзи ички беклар хиёбон бошида Бойсунқур Мирзонинг одамлари билан тўқнашдилар .

Жумладаги илик олиштилар фраземаси çarpıştılar(тўқнашдилар) сўзи билан ифодаланган. Илик олишдилар фраземаси бугунги ўзбек тилида ҳам, турк тилида ҳам қўлланилмайди. Шунинг учун таржимон уни шу маънони ифодаловчи сўз билан англантишга ҳаракат қилган. Бу билан матндан ифодаланаётган маъно соддалашган. Бу тарихий фразема ҳозирги ўзбек тилида ҳам «тўқнашдилар» тарзида қўлланади, буни «Бобурнома»нинг табдилида ҳам кўришимиз мумкин[2.52]. Шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда таржимон тўғри йўл тутган дейишимиз мумкин.

«Бобурнома»да Боқи Чағониёний ҳақида гапиратуриб, *жонга еттук* фраземасини қўллайдики, бу фразема «*жонимиздан тўйгазди*», «*жонга тегди*», «*безор бўлдик*» каби маъноларни ифодалайди.

Нози ва рухсати ҳаддан ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонга еттуқ, рухсат бердук [1.125].

Туркча матнда бу фразема *bıktık* –безор бўлдиқ тарзида таржима қилинади.

Nihayet nazi ve müsaade istemesi hadden aştı; biz de onun ahlak ve hareketlerinden bıktık ve nihayet müsaade verdik [6.173].

Шу гапда яна *ҳаддан ошди* фраземаси мавжудки, у ҳақида ҳам тўхталишни жоиз топдик. Бу фраземанинг тарихийкелиб чиқиши ҳақида шундай маълумот бор. Одатда кексаларимиз ўз ёшларини пайғамбаримиз (с.а.в.)га нисбатан айтишган, ҳатто *пайғамбар тўйи* деган маросим ҳам шаклланган, пайғамбар ёши, яъни 63 ёшдан ошган кексалар ўзларининг пайғамбардан узоқроқ яшаганликлари учун хижолат чеккандек «энди биз ҳаддан ошдик», -дер эканлар. Кейинчалик бу фраземанинг маъноси кенгайиб, «меъёрдан, тарбия чегарасидан ошиш» тушунчасини ифодалай бошлаган.

Бобур Андижон ҳақида гапираркан, у ернинг табиати, мевалари, тили, ва одамлари ҳақида маълумот беради. Шу ўринда «Элининг орасида хусн хейли бордур», -дейди. Бу гаптаги *хусн хейли* фраземаси табдилда санъаткорлар [2.29] деб изоҳланган. Аини шу ибора туркча матнда *güzeller-güzallar* тарзида таржима қилинади, бу эса матн мазмунини англамаслик натижасидир.

Ahalisi arasında güzeller çok bulunur [6.29]. –Аҳолиси орасида гўзаллар кўп бўлади.

Матнни англолмай, фикрни нотўғри ифодалаш ҳолати одатда қариндош бўлмаган тиллар орасида рўй беради. Бунга асл матн тилини, урф-одатлари ва реалияларини етарлича билмаслик сабаб бўлади. Аммо «Бобурнома»нинг туркча таржимаси ҳақида бундай дея олмаймиз. Тили, дини, дунёқараши ва урф-одатлари бир халқ вакиллари бўлгани учун матн мазмуни ва ундаги нозик маъно ва қочиримларни англаш унчалик мушкул бўлмайди. Зеро, таржимон буни уддалай олган. *Хусн хайли – güzeller*

тарзидаги таржима таржимоннинг эътиборсизлиги натижаси бўлиши мумкин.

Сўз бирикмаларини бир сўз билан ифодалаш ҳолатларини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: сўз *чиқди* -*bahsedildi*, *тунпроққа топишурдук* – *gömdük*, *беркка торпти* –*çekildi*, *таъбим ёмон эди* –*hoşlanmıyordum*, *совуқ олди* –*dondu*, *тун қотиб–yürüyerek*, *даст берди* –*oldu*, *қуш солиб* –*kuşle*, *мунофиқ шева* –*munafık*, *ўзини торпти* –*gitti*, *хотирға етти* –*zikredildiği*, *черик тортиб* –*askerle*, *писанд тутмас* –*beğenmezdi*, *жувонмарг бўлдилар* – *öldüler*, *шунқор бўлди* –*öldü* каби фраземалар таржимасида ўйлаймизки, таржимон ўз мақсадига етган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»нинг туркча матнида фраземаларни бошқа воситалар ёрдамида ўгириш таржимон томонидан муваффақиятли амалга оширилган. Зеро, бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узоқ муқобил вариантлар билан алмаштиришга ортиқча ружу қилиш ҳам услубни сийқалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашишига олиб келади¹²⁴. Таржима жараёнида давр руҳи, тили ва муҳитини эътиборга олиш асарнинг муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Аммо шундай тарихий сўз ва иборалар бўладикки, уларни шундайлигича таржимада бериш асар тушунарлилигига путур етказди, шунинг учун уларни бугунги тилга ўзга воситалар билан бўлса-да, ифодалаш кўпроқ фойда беради. Юқорида таъкидланганидек, бунда муаллифдан индивидуал топқирлик талаб этилади. Туркча матда ана шундай топқирликка кўп маротаба гувоҳ бўлдик, аммо маънони тўлиқ ифодамай олмайдиган бирликлар билан берилган ҳоллар ҳам учради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома // Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 335 б.

¹²⁴Саломов Ф. Таржима назарияси асослари, -Тошкент, 1983. –Б.117.

2. Бобур, Захириддин Муҳаммад. Бобурнома // Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаевалар табдил қилишган. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 288 б.
3. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. – 263 б.
4. Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглиз таржималари қиёсий таҳлили., -Тошкент, 2018.
5. Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – 118 б.
6. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatıratı), I-II-cilt. – Ankara, 1987. – 678 b.